

ARJAN DEN BOER, BETTINA VAN SANTEN EN
RONALD WILLEMSSEN

UTRECHT BOUWT 1945-1975

Utrecht (Uitgeverij Matrijs), 2019, 184 pp., ill. in
zwart-wit en kleur, ISBN 9789053455531, € 29,95

Met de campagne ‘The mall for us all’ stond Hoog Catharijne – het ‘winkelhart van Nederland’ – dit jaar stil bij zijn vijftigjarig bestaan; een shoppingmall naar Amerikaans voorbeeld, midden in de periode Post 65 gebouwd. Zoals de auteurs van *Utrecht bouwt 1945-1975* schrijven, braken begin jaren zeventig andere tijden aan. Met de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) kwam de verplichting tot het maken van een bestemmingsplan bij stedenbouwkundige ingrepen, inclusief de organisatie van inspraakrondes en bezwaarprocedures. Het grootschalige project Hoog Catharijne was toen niet meer terug te draaien; een deel van de Utrechtse singel mocht worden gedempt en de sloop voor de bouw van het winkelcentrum en een nieuw station was in gang gezet. In de periode die volgde zouden echter veel onderdelen van de aanvan-

JUDITH VAN HOOGDALEM EN BOTINE KOOPMANS

POST 65 – EEN TURBULENTE TIJD ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN DEN HAAG 1965-1995

Zutphen (Walburg Pers), 2023, 247 pp., ill. in zwart-wit
en kleur, ISBN 9789464561357, € 34,99

kelijke plannen alsnog wijzigen, mede door de inbreng van actiegroepen en burgercomités – kenmerkend voor de veranderde tijden.

De casus Hoog Catharijne is het sluitstuk van de zeer leeswaardige publicatie *Utrecht bouwt 1945-1975* van Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen. Het boek behandelt de naoorlogse bouw en uitbreidingen van Utrecht, dat net als vele andere steden aanvankelijk kampte met woningnood, maar zich vanaf de jaren vijftig ontwikkelde tot een moderne, ‘optimistische’ stad. Leidend principe daarbij was de wijkgedachte, waarbij de wederopbouw van de stad én de samenleving werd aangepakt op de schaalniveaus van stad, wijk en buurt. Elk hiervan kreeg de voorzieningen en infrastructuur die er ‘thuis horen’. In de buurten kwamen woningen en kleinschalige voorzie-

MARCEL BARZILAY, RUBEN FERWERDA EN ANITA BLOM

EXPERIMENTELE WONINGBOUW IN NEDERLAND 1968-1980

64 GEREALISEERDE WOONBELOFTEN

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2019, 175 pp., ill. in
zwart-wit en kleur, ISBN 9789462085343, € 37,95

ningen als een kleuterschool, een bakker of een kruidenier. Een aantal buurten samen vormden een wijk, rondom een wijkkern met een lagere school, een kerk en een bibliotheek. De wijken vertakten vervolgens naar het niveau van de stad waar bestuursgebouwen, kantoren, de universiteit, bedrijven of een theater te vinden waren. Al deze principes en schaalniveaus, met een grote diversiteit aan typologieën, bewoners-gebruikers en opdrachtgevers, komen aan de orde in elf chronologisch gerangschikte hoofdstukken. In elk hoofdstuk staat een wijk centraal. De ondertitels karakteriseren de vernieuwingen in deze wijken, zoals 'Halve Maan. Voor de beter gesitueerde werknemer', 'Tolsteeg-Hoograven. Ordening in herkenbare buurten' en 'De Uithof en Rijnsweerd. Universiteitscampus met goudkust'. Hoofdstukken over stedenbouw, groen-

voorziening, architectuur en kunst worden aangevuld met kaderteksten over specifieke gebouwen en architecten. Naast bekende namen als Gerrit Rietveld en Piet Elling springt er één in het bijzonder uit: Helene Hulst-Alexander, op dat moment een van de weinige vrouwelijke architecten en ontwerper van een flat voor vrijgezelle – werkzame – vrouwen (1958). Het initiatief voor deze flat kwam van een actiecomité, de Nederlandse Bond voor Maatschappelijk Werkers, waarin ook andere modern denkende vrouwen zitting hadden, onder wie Truus Schröder-Schräder.

Nieuwe experimenten die vanaf de jaren zestig de woningbouw gingen beïnvloeden, komen aan de orde in het hoofdstuk over Overvecht, een wijk die bij velen eerder een beeld zal oproepen van eentonige, modernistische strokenbouw en hoogbouw. Maar hier liep de wijkgedachte naadloos over in vlekkenplannen, keuzeplanwoningen en georganiseerde inspraak. Het resultaat is te zien in experimentele flats met flexibele plattegronden en per etage een grote gemeenschappelijke ruimte, die in 1971 zelfs in *Libelle* en *Margriet* werden besproken. *Utrecht bouwt 1945-1975* toont aan dat niet zozeer de architectuur, maar vooral de politiek-maatschappelijke en sociale context stond voor een kentering der tijden. In Utrecht werd deze duidelijk voelbaar in de oude binnenstad, waar de modernisering met het plan Hoog Catharijne onverwacht ook een impuls zou geven aan behoud van en zorg voor de oude stad.

Post 65 – een turbulente tijd. Architectuur en stedenbouw in Den Haag 1965-1995 van Judith van Hoogdalem en Botine Koopmans start ook na de Tweede Wereldoorlog, bij het (niet uitgevoerde) *Structuurplan Groot 's-Gravenhage* van W.M. Dudok uit 1946. In de daaropvolgende decennia verschenen diverse nieuwe versies van het (inmiddels) *Ontwerp-Structuurplan* en een grote hoeveelheid beleidsnota's, sanerings-, verkeers- en vervoersnota's, die kenmerkend zouden worden voor deze *turbulente* Haagse tijd. Aanvankelijk nam de hofstad maar langzaam afscheid van de ideeën over cityvorming. De vernieuwing en sanering van het stadscentrum en de bouw van nieuwe uitbreidingswijken boden namelijk een oplossing voor de woningnood en een noodzakelijke aanpak van verouderde en slecht onderhouden volkswijken zoals de Schilderswijk, Korttenbos of het Spuikwartier. Maar de ontevredenheid onder de bevolking en het verzet van buurtbewoners, actiegroepen, comités en werkgroepen groeiden. Zo kwam er gaandeweg meer aandacht voor wonen in de binnenstad, leefbaarheid, de menselijke maat en het behoud van de kwaliteiten van de historische stadsdelen.

In het boek wordt herhaaldelijk en uitgebreid stilgestaan bij allerlei varianten en versies van beleidsplannen en inspraakprocedures, wat de leesbaarheid niet

altijd ten goede komt. We krijgen echter een goed beeld van de belangrijke rol van wijkvertegenwoordigers, actiecomités en groepen (jonge) architecten – zoals Dooievaar – in besluitvormingsprocessen en projecten, en van de toenemende inspanningen van de gemeente om de inspraak goed te regelen en bewoners bij de wijkplannen te betrekken. Dit deed een bewoner en oud-actievoerder in de Schilderswijk zelfs verzuchten: ‘Iedere keer hadden we van die stomme overleggroepvergaderingen’; hij kwam zo niet meer toe aan actievoeren!

Het boek heeft een wat rommelige opzet. Het zwaartepunt ligt overduidelijk bij de woningbouw, waarvan de ontwikkeling tussen 1965 en 1995 aan de hand van diverse wijken wordt besproken. De hoofdtekst is echter verdeeld in zeven hoofdstukken met ongelijksoortige thema’s en titels. Sommige daarvan hebben betrekking op specifieke wijken, andere op stadsvernieuwing, groen en openbare ruimte of het ‘van bruin naar witte’ interieur. Daartussen staan interviews met belangrijke architecten uit deze roerige periode. Doordat in het boek geen overzichtskaart van gemeente en wijken is opgenomen, raakt de lezer die Den Haag niet kent aan het eind de draad een beetje kwijt.

Een hoofdstuk is gewijd aan stijlkenmerken in de periode 1965-1995. De auteurs onderscheiden vroege Post 65-architectuur, die nog sterk overeenkomt met de modernistische wederopbouwstijl, zoals het Leyenburg Ziekenhuis van architect K.L. Sijmons en het kantoorgebouw bij Den Haag cs van architecten K. van der Gaast en J. Bak. De stijl van de jaren zeventig wordt aangeduid met het motto ‘schuin en bruin’, te zien in diverse bakstenen wooncomplexen met afgeschuinde hoeken en witte betonnen banden en balkons. In de jaren tachtig volgt architectuur met ‘strakke vormgeving, glazen vlakken, glazen bouwstenen en kunststof’, afleesbaar aan bijvoorbeeld de vele gebouwen die zijn bekleed met kunststof (trespa) gevelplaten en vanwege de zichtbare klinknagels ook wel ‘punaise-architectuur’ worden genoemd. Een aantal rijkskantoren, zoals het complex van de Koninklijke Bibliotheek van architect Arie Hagoort, is ook duidelijk in deze periode te dateren. Voor de late Post 65-architectuur verwijzen de auteurs naar de campagne *Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit* (1985) van wethouder Adri Duivesteijn. Deze haalde bekende Nederlandse en buitenlandse architecten zoals Jo Coenen, Aldo Rossi en Álvaro Siza naar Den Haag om een impuls te geven aan de volgens hem tegenvallende kwaliteit van de stadsvernieuwing. Wellicht helpen deze stijaanduidingen om de Haagse architectuur tussen 1965 en 1995 te plaatsen, en ook buiten Den Haag zullen ‘schuin en bruin’ en ‘strak, glas en kunststof’ bekend voorkomen. Over het geheel doet stijlgeschiedenis echter weinig recht aan het karakter van de Post 65-architectuur. De

publicaties over Utrecht en Den Haag brengen de tweede helft van de twintigste eeuw in deze steden mooi in beeld

en ze kunnen goed als naslagwerk voor vervolgonderzoek worden gebruikt, maar een richting daarvoor geven ze niet.

Hierin voorziet *Experimentele woningbouw in Nederland 1968-1980. 64 gerealiseerde woonbeloften* van Marcel Barzilay, Ruben Ferwerda en Anita Blom wel. De publicatie behandelt de achtergronden, plannen, bouw, ontwikkeling en evaluatie van het Programma Experimentele Woningbouw, maar ook vragen over de actuele waarden, noodzakelijke interventies en toekomstige mogelijkheden en uitdagingen van de projecten. Voormalig Rijksbouwmeester Floris Alkemade omschrijft het boek in zijn voorwoord terecht als een prachtig overzicht dat inspiratie kan bieden aan huidige ontwerpers.

Het Programma Experimentele Woningbouw werd in 1968 ingesteld door minister W.F. Schut van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en liep tot 1980. Met een financiële regeling werden 64 experimentele woningbouwprojecten gerealiseerd, die kwalitatieve alternatieven aandroegen voor de eentonige wederopbouwarchitectuur. Een kaart voor in het boek toont de spreiding van deze experimenten over Nederland. Ze waren geconcentreerd in het westen en midden van het land; het uiterste noorden, zuiden en Zeeland waren zuinig bedeed. Na een algemeen hoofdstuk over achtergrond, fasering, ontwikkeling, afhandeling en beoordeling van het programma, passeren de 64 projecten de revue in zes overzichtelijke hoofdstukken: in de buitenwijken, in de bestaande stad, in de woning, in gestapeld bouwen, voor specifieke doelgroepen en experimenten met inspraak en aanpasbaarheid. Deze indeling toont het brede spectrum aan aspecten die in de experimentele woningbouw aan de orde kwamen en die zo bij de jaren zeventig zijn gaan horen: woonerf en bloemkoolwijk, flexibele plattegronden en bouwsystemen, collectieve of juist individuele woonvormen, bewonersparticipatie, kindvriendelijkheid en alternatieve materialen en bouwmethoden. Voor sommigen sloegen deze experimenten echter ook door. Carel Weeber muntte voor deze architectuur de term ‘Nieuwe Truttigheid’.

Het boek is een feest der herkenning, ook al gaat het hier alleen om projecten met het officiële predicaat experimenteel, waarvan sommige, zoals Piet Bloms kubuswoningen, geen brede navolging hebben gekregen. Overal in Nederland verschenen in deze periode vergelijkbare ontmoetingspleinen, woondekken, wandelstraten, terraswoningen, woongroepcomplexen, patiowoningen en creatief geschakelde woonblokken. Het rijke beeldmateriaal roept bij veel lezers vast en zeker herinneringen op, want het toont een bijna een-op-

een-kopie van hun eigen leefomgeving. Het laat ook zien hoe aantrekkelijk de woningen en hoe groen de buurten vaak zijn geworden, al valt op de ontwerpqualiteit van de met glas overkapte trappenhuizen, de typische bergingen, de donkere portieken en de steile trappenhuizen soms wel wat af te dingen.

De auteurs beschrijven de specifieke eigenschappen die de projecten zo experimenteel en vernieuwend maakten. De compacte begeleidende teksten bevatten veel informatie over totstandkoming, architecten, stedenbouwkundige opzet, woningdichtheid, plattegronden, ontsluitingen en veranderingen tot op de dag van vandaag. Deze uitleg is naast de foto's onmisbaar. Neem bijvoorbeeld de Sterrenbuurt in Berkel en Rodenrijs, die wordt omschreven als een van de betere voorbeelden van de experimentele woningbouw en vanaf het begin veel belangstelling trok. In 1972 meldde een krant: 'huisvrouwen komen en bloc een kijkje nemen, vakmensen uit alle mogelijke plaatsen, directeurs van gemeentewerken en architecten zorgen voor een constante toeloop'. Nog altijd ligt de buurt er

prima bij en is er volgens de toelichting niets te merken van de aanvankelijk gevreesde verloedering. De esthetisch gefotografeerde galerijen en donkere doorgangen vertellen echter niets over het gebruik of de leefbaarheid van de buurt. In dit opzicht lopen tekst en beeld niet parallel. In het boek zien we wel geparkeerde auto's, klike's en een enkele fiets, maar is bijna geen mens te ontdekken. Een gemiste kans, want waar dit wel het geval is leren we meer over de manier waarop de architectuur werkelijk functioneerde. Zo toont een zwart-witfoto uit 1974 van de experimentele flats in de Utrechtse wijk Overvecht in één blik de flexibele indeling van de woning en het gebruik van de bar (met barkrukken). Dezelfde foto is opgenomen in *Utrecht bouwt 1945-1975*. Kernachtiger dan in het bijschrift in dát boek zijn de experimenten in de woningen bijna niet te omschrijven: 'Met schuifwanden konden de slaapkamers bij de woonkamer worden getrokken, terwijl de "barkeuken" in 1974 helemaal en vogue was.'

MARIE-THÉRÈSE VAN THOOR